

Gazâlî

Mehmet BAYRAKDAR*

Bu yazının başlığına Gazâlî (450-505 H./1058-1111 M.) isminden başka birşeyler ilave etmeye gerek görmedik. Sadece isminin anılması bile, sıradan insanlara bir çok şey çağrıştırır. Zira o, çeşitli İslâm düşünürleri arasında eserleri en çok okunan, yaşadığı devirden bugüne kadar şöyle veya böyle güncelliğini her zaman ilk sırada korumuş bir düşünürdür.

Buna rağmen, bir paradoks gibi görünse de, en az anlaşılmuş bir düşünürdür diyebiliriz. Bir çok düşünürü ve düşünce mektebini tenkid etmiş, kendisi de bir o kadar tenkide uğramış bir kimsedir. Kelâmdan fıkhıya, felsefeden tasavvufa bir çok sahada kalem oynatmış ve bu sahadaki fikirleri ile her zaman günlük yaşantısı arasında bir ilişki aramaya ve kurmaya çalışmıştır. Belki de bu açıdan bakıldığında bilinen ve eşine az rastlanan bir kimsedir. Doğru bilmek ile doğru yapmak arasındaki temel ilişkisi, onun hayatının en temel belirleyici özelliğidir ki, bu onu hayatının çeşitli dönemlerinde bir kaç defa hep aynı zihni krize sürüklemiş olan şüpheci.

Yakın'ın anahtarı olarak gördüğü bu şüphe ona hem kendi fikri hayatıyla günlük yaşantısını sorgulamaya, hem de başkalarının düşüncelerinin de doğruluk değerini sorgulamaya götüren bir tenkidçilik zihniyeti sağlamıştır. Bu tenkidçi zihniyet Gazâlî'ye, önemi günümüz felsefi düşüncesinde henüz anlaşılın ve çok tartışılan şu bilimsel tutumları kazandırmıştır.

1) BİLGİDE İKTİSAD, EKONOMİ

Hem pedagoji, hem de bilginin doğrudan kendisiyle ilgili olan bu tutum oldukça önemli bilimsel bir yaklaşım tarzıdır. Hatta bu iktisad, Gazâlî "el-İktisâd fi'l-İ'tikâd" adlı eserinin başlığında bunu yansıtmaya çalıştığı gibi, inançta da olabilir. Ne yazık ki, buradaki iktisad kelimesi hem eserin Türkçe tercümesinde, hem de Batı dillerine

yapılan aktarımlarında "Ortayol" (Golden means) olarak tercüme edilmektedir. Bu, bilimde iktisad anlayışını tam yansıtan bir karşılık değildir. Ortayol, hem biraz indî, hem de yanlışlar arasında aşırılıklarda ortayol olabilir. Gazâlî'nin iktisad kavramı ise, hasseten bilginin doğruluk değeri ve bunun kullanımıyla ilgilidir. Doğrunun apaçık veya Descartes'in ifadesini kullanacak olursak, açık-seçik **bir dille ifade** edilmesidir. Zira bazen insan doğru düşünebilir, fakat düşüncesindeki bu doğruluğu doğru ifade etmeyebilir. Bunun için, diğer filozoflar gibi, Gazâlî de düşüncesinin doğruluğunu, hem içeriğinde, hem de bu düşünceyi aktarmaya yarayacak olan dil ve önerme kalıplarının doğruluğunda aramaktadır. Kısaca iktisad hakikatin veya doğrunun, doğru olarak ifade edilmesidir.

2) BİLGİ, İNANÇ ve AHLÂK İLİŞKİLERİ:

Gazâlî'ye göre her türlü bilginin inançla ve ahlâkla doğrudan veya dolaylı bir ilişkisi vardır. Kişi ve toplum temelinde, bilginin teşekkülüne, inancın ve ahlâkın, ahlâkın ve inancın teşekkülüne de, bilginin karşılıklı bir etkisi vardır. Gazâlî bunu gerek el-Munkız ve gerekse el-İhyâ adlı eserlerinde işlemeye çalışmıştır. Gazâlî'nin bu tutumu günümüzde başkaları yanısıra Thomas Kuhn'un bilim felsefesi yöntemini çağrıştırmaktadır. Ayrıca bilimde, amaçta ve inançta ideolojik kullanımların, istismların yapıldığını ve yapılabileceğini vurgulamaktadır. Bunun bazı örneklerini Gazâlî, Batınîleri tenkid eden bir kaç eserinde göstermiştir. Sözelimi, el-Munkız'da matematik biliminin din ile doğrudan olumlu veya olumsuz bir ilgisi olmadı halde, eğer matematikçi dinsiz ise, birtakım matematik kural ve kâidelerini yorumlayarak dinin aleyhine kullanılabileceğini, kısaca ifade etmiştir.

3) ZİHNİYETİN İHYÂSI ve PRATIĞIN DEĞERİ:

Gazâlî'nin bir başka önemli bilimsel tutumu da, zihniyetin ihyâsı olarak niteleyebileceğimiz tutumdur.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Bunun esası bilginin imkânını sağlayan ve bilginin temelini teşkil eden mantık ve aklın kuralları esas alınarak edinilen her türlü bilgiyle, insanın takınmış olduğu dünya görüşü ve benimsediği düşünme tarzı arasındaki takâbüliyeti sorgulayarak, zihnin yatay ve dikey ilerleme çizgilerini göz önüne alarak, zihniyetin sürdürülebilirliğine ilişkin olarak, kırılmaların olup olmadığını gözlemlemesidir. Zihniyet bozulması ve kırılması varsa, yenilenmesi gerektiğini vurgulamasıdır. Bunun anlaşılması için, yani zihniyetin doğru yolda olduğunun, kırılmaların olmadığını, ölçüsü Gazâlî'ye göre, zihnin tekrar kendine dönmesiyle değil, amelî hayata bakmasıyla olur. Bunun doğru alındığı yer, yaşantısıdır. Sözelimi, eğer kelâmî bir meseleye ait bir görüş; insanı daha önce yapmakta olduğu iyi bir işi yapmada tembelleğe itiyorsa o düşüncesini yeniden gözden geçirmesi gerekir. Gazâlî'ye göre düşünce, düşünce için gereklidir, doğruluğu pratikte belli olur.

Gazâlî'nin ilmi zihniyetini oluşturan bu üçü tutumunu,

tasavvuftan felsefeye, kelâmdan fıkhâ üzerinde çalıştığı her ilim dalına yansıtmuş olduğunu kolayca görebiliriz.

Gazâlî'yi şu dört kelime ile özetleyebiliriz: Şüphe, Tenkit ve Yakîn, Aldanma.

Bunlardan ilk üçünü, Gazâlî şuurlu bir şekilde ele almıştır; onların ne olduğunu veya ne olması gerektiğini irdelemiştir. Fakat dördüncüden, yani aldanmanın yahut da aldanılmış olmanın farkında olamamıştır.

Gazâlî'nin aldanmasında neyi kastediyoruz? Bununla, onun karşı olduğu düşünce ve düşünürlerle karşı, onlarda varolan temel kavramlara kendince kavram üretmek yerine, onların kavram tuzağına düşmüş olmasını kastediyoruz. Sözelimi, filozoflara karşı zaman açısından âlemin hudûsunu savunurken, zamana yeni bir tanım getirmeksizin onların tanımını kabul ederek tartışmış olmasıdır. Halbuki, Gazâlî çeşitli konularda kendi temel kavramlarını oluşturabilseydi, Gazâlî olduğundan kat kat daha büyük bir düşünür olabilirdi.